

DEFENZIÓ A HATALOM FOGSÁGÁBAN

(Gyulai Budapesti Szemléje — a Budapesti Szemle Gyulaija)

Azokra a kritikai eszmékre, amelyeket az ifjú nemzedékek különböző rétegei vetettek föl, az a litterátus csoport, amely a passzív ellenállást vezette, a tárgyalásokat végigvitte s a kiegyezést tető alá hozta, egy fél évtized múltán válaszolt. Nem mintha nem lett volna meg álláspontja ezekkel az eszmékkel szemben rögtön hazai fölmerülésük idején. Ez ideák jó néhányának már a Csengery-féle *Budapesti Szemlé*ben mintegy elébe mentek. Jórészt, igaz, még általános szinten, hisz konkrét megnyilvánulásukat, jelentésüket és irányultságukat csak a 67 utáni helyzetben nyerték el ez eszmék. S közvetlen 67 után, ennek a csoportnak, amely ekkor az államszervezés középpontjába került, ideje s energiája sem volt korábbi általános feleleteit az új helyzethez alkalmazni.

S ami a következő évtizedek fejlődési jellegére fontosabb — bármi furcsán hangozzék is: megfelelő orgánusuk sem igen volt. Miközben az intézményessé lett közművelődés állami felügyeletű és fedezetű gócait szervezték, kicsúszott a kezükből a politikai lapok tárcarovatainak irányítása. Nem szervezési s nem is üzleti okokból elsősorban, hanem a közmentalitásban gyökeredző okok következtében. Ez a jelenség azonban oly nagy horderejű és oly fatálisan karakterisztikus volt, hogy Gyulai szerepének értelmezésekor részletesebben kell majd kitérnünk rá. Most elég megállapítanunk, a művelődési költségvetés csak a 70-es évek elején találta meg a lehetőséget hivatalos, akadémiai ellátottságú lap létrehozására. Fölélesztették a *Budapesti Szemlé*t, amely a kiegyezés után a hazafias pénzmágnás, Sina Simon báró szubvenciójának visszavonása következtében szűnt meg. (A báró bank- és kereskedelmi ügyletei ekkor ugyanis, az európai válság következtében, lefelé estek.) Csakhogy a szerkesztő immár nem az államigazgatási gondokkal agyonterhelt Csengery Antal lett, hanem Gyulai Pál. A Szemle, amely kéthavonként 12–14–16 ívnyi terjedelemben jelent meg, a leghosszabb életű magyar folyóiratok közé tartozott; a második világháború végével szűnt meg, Voinovich Géza szerkesztésében.

A lap programcikkét nem közölt, sem indító számában, sem később. Csupán borítólapján mondott annyit céljáról: „tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, amelyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között”. A két ok, amely közrejátszhatott a részletes programcikk elmaradásában, a csoportra is, a korra is jellemző. Részint a Gyulai-féle Szemle a Csengery-félenek egyenes folytatásaként kívánta magát elfogadtatni. Részint a nagy nyugati review-k és revue-k magyar megfelelője gyanánt óhajtott föllépni, s azok hasznának, értékének ismeretét eleve föltételezte várt közönségétől, sugallva ezzel a maga európai rangját, s előlegezve közönsége elit színvonalát.

A nagy revűk utolsó, legutolsó virágkora vagy inkább alkonyipírja volt ez a korszak. Eleve ideológiai célzattal szerkesztették ezeket a szemléket, mindenekelőtt a jómódú s művelt liberális polgárság számára. A szaktudományok gazdag eredményeit és időszerű problémáit közvetítették, velős, puritánul megírt tanulmányokban, tiszta fogalmisággal dolgozó, fegyelmezett, magvas esszéikben, annak az ideológiai árnyalatnak a jegyében, amely az olvasóul

óhajtott rétegek sajátja volt. Az olvasóul óhajtott rétegek, természetesen, néha, csak a szerkesztők vágyában éltek. Az ily szemlék azonban rendszerint rövidéletűek voltak; túlzóan konzervatív vagy túlzóan radikálisnak számítottak. Azoknak a színeképe, amelyek valóságos közönségre támaszkodtak, a tisztesen konzervatív liberálistól a mérsékeltlen radikál-liberálisig terjedt. Olvasni őket, előfizetni őket szellemi rangot jelentett; az igényt „tájékozni” magát az embernek „az eszmékről, amelyek világszerte foglalkoztatják a vezető elméket”.

A felelet, amelyet a *Budapesti Szemle* adott, éppúgy mint európai mintái esetében, kiterjedt a szellemi élet minden területére, s igen határozott jellemű volt. A nyitó szám nyitó cikkében Salamon Ferenc kísérelt meg szembenézni a pozitivista történetírás eszméjével. Brassai Sámuel ugyane szemlélet természettudományos s természetfilozófiai felfogását vetette rostára. A nemzetgazdaság új irányait meg Kautz Gyula s Pulszky Ágost tekintette át.

De nem elégedett meg a lap az egyes tudományágak általános áttekintésével. A legfontosabb konkrét kérdésekre is kitért, elemző-bemutató módon, világos állásfoglalással, rendszerint friss szemű, fiatal szerzőit véve igénybe. Azt a maroknyi csoportot, amely a volt centralisták vonzáskörében nőtt fel, vagy az emigráció művelt feléből csatlakozott Deák—Eötvös—Csenyery köréhez, vagy a polgárságból indult, s többnyire külföldi iskolázatással is rendelkezett. König Gyula a mechanika új módszertanát tárgyalta, Arany László a politikai-társadalmi radikalizmus új angol fajtáit, Szathmáry György a brit és a német munkásosztály mozgalmait, Adler Ignác (a későbbi Acsády Ignác) az egyház és állam viszonyának amerikai változatát, Matelkovics Sándor a vámkérdés és a szabadkereskedelem friss európai fejleményeit, György Endre az olasz közgazdaság ekkori törekvéseit mutatta be.

A fiatalabbak felfogását ugyan mélyen áthatotta a pozitívizmus szelleme, kivált a természettudományos körben mozgókét; de pozitivistáknak ők sem mondhatók. König Gyula egyenesen úgy vélte, Hegel célképzetes történetbölcseleti elmékedése reális magját Buckle pozitívista civilizáció-történetében nyerte el. Egyiket sem lehet, egyiket sem szabad elvetni. Az egyik elméleti keretet és módszert, a másik tárgyasítási anyagot és érvelési metódust biztosít a történeti gondolkodásnak. Az evolúció mindnyájuk gondolkodásának középpontjában állt, s ha a majomkérdést óvatosan kikerülték is, Darwint a folyóiratban valamennyien nagy elismeréssel övezték. Úgy vélték, az organikus evolúció liberális tana éppúgy általa nyert új, tudományos és végleges igazolást, mint a nemzeti különbségek, a nemzeti sajátságok történeti-életleni kialakulásának felfogása is.

A filozófiai materializmust elhárították, de a reformkor társadalmi-történelmi eszmélkedésének deduktív s történeti jogra alapozott felét még az idősebbek is, mint Salamon vagy Brassai, indukciós eljárású s gazdasági-biológiai érdekre tekintő megközelítéssel kívánták kiegészíteni. Ez azonban sem azt nem jelentette, hogy a romantikus nemzeti liberalizmus történetfilozófiai idealizmusával szakítottak volna, sem azt, hogy e romantikus liberalizmus két jellegzetes magyar vonását, a történeti jog érvényességének hitét s e hit nemzetjellem-tani alapozását megtagadták volna.

Az előbbire éppen Brassai, az utóbbira meg Salamon említett cikke lehet a vezérpélda. Brassai szerint a bizonyítás részletkérdéseknél immár csak tapasztalati elvű bizonyítás, az ismeretszerzés részletkérdéseknél csak érzéki elvű ismeretszerzés lehet, de a „philosophia speculativat”, ez nemcsak hogy fölöslegessé nem teszi, hanem a szintetizáláshoz az eddiginél is nélkülözhetetlenebbé avatja. Csakhogy immár önmagát kritikusabban szemlélő, tapasztalattal ellenőrzött (kanti) spekulációra van szükség, amely azonban eleve csak idealista és deista lehet. Salamon meg amellet kardoskodott, hogy a fiatal nemzedék bálványa, Buckle nem cáfolja, hanem igazolja azt az utat, amelyiken már Maculay, Ranke, Burke és Gibbon is haladt. A napi élet tényföltárása s a művelődéstörténeti elvű igazolás nekik is bevett eljárásuk volt.

Kiegészítésről s kijavításról volt tehát szó a lap részéről, amelynek milyenségét nagyban befolyásolta a tőkés világban ez időben végbement változások ismerete, a városi-ipari élet árnyoldalai, főleg pedig a munkásmozgalmak erőteljes jelentkezése; az itthoni fejlemények

közül pedig a nemzetiségi mozgalmak fokozódása. Mindazonáltal, aki a lap cikkei mintegy a magyar alkotmányjogi helyzettől s az általa fedett társadalmi állapottól elvonatkoztatva olvassa, kivált a természettudományosakat és közgazdaságiakat, méltán lehet az a benyomása, hogy egy mérsékelt reformer polgári demokrácia közlönyével van dolga. Hisz Matelkovics a vámkönnyítő szabadkereskedelem mellett, Arany László a közigazgatásnak a helyi feudális érdekekkel szembenálló központosító polgári átalakítása érdekében, Salamon Ferenc a történetírás faji-nemzeti elfogultsága ellen, Szathmáry György a munkás-szervezkedés jogaiért s a munkás-életszint emeléséért, György Endre a tőke minél nagyobb mobilitásáért, Adler Ignác az egyház és állam szétválasztásáért, Kőnig Gyula az induktív módszerek s népművelési célkitűzések érvényesítéséért emelt szót.

Nem szabad azonban egy pillanatra sem felednünk, mindez egy igen szürke szabott cenzusos s egy a hatóságoktól erősen befolyásolt nyíltszavazásos politikai rendszerben hangzott el. Egy cenzusos rendszerben, amelyben a cenzusba esők több mint háromnegyede tartozott az uralkodó nemzethez s ezen belül az uralkodó osztályhoz. S ezt a cenzust a cikkírók nemcsak tudomásul vették, hanem többnyire maguk is szükségesnek vélték. Nemcsak a nemzeti romantikus történetfelfogás jogelve, jogfolytonossági elve alapján, hanem annak pozitivistaszcientista korrekciói alapján is.

Három tanulmány, Arany Lászlóé, Szathmáry Györgyé, Imre Sándoré szemléletesen illesztrálja ezt a kettősséget: a konzervatív (romantikus-liberális) elem (pozitivist-liberális) modernizálását, s a (pozitivist-liberális) modern (romantikus-liberális) konzervatív áthatását.

Arany az angol földosztó pártokról és St. Mill kései magatartásáról írva fejtette ki, nemcsak a magyarságnak, hanem a vele együtt élő népeknek is érdeke, hogy a magyarságnak a természeti-történeti kiválasztódás révén kitermelődött alaptulajdonsága, az államalkotó készség érvényesüljön. Ennek pedig az a biztosítéka, hogy a földbirtok magyar kézen maradjon, ez meg viszont azt követeli meg, hogy a nagy agrárvagyonok — *legalább egyelőre, a magyar vezetés végleges megszilárdultáig* — érintetlenül tartsák magukat. Arany is utalt az általános és titkos választójog vélt hazai nagy veszélyére: egyes nemzetiségi többségű közigazgatási egységek szembe helyezkedhetnek a vélt központi állami érdekekkel. Igazában azonban Szathmáry György fejtette ki őket.

A német szociáldemokraták — „az állam ez esküdt ellenségei” — előretörésének, az általános titkos szavazati jog alapján, Magyarországra nézve, szerinte, az a fatális tanulsága, ha Európa leghatalmasabb államát is kezébe kaphatja így egy a nemzeti érdekekkel, a nemzeti vagyonnal mit sem törődő, önző, szűk látókörű osztály-párt — mennyivel könnyebben kerülhetne a magyarság vezető szerepe sokkal nagyobb veszélybe ily választás alapján, saját országában. S hogy ez a „létharc” oldaláról nézve mit jelentene, azt Imre Sándor, a Gyulai köréhez tartozó jeles pedagógiai szakíró, nyelvész és irodalomtörténész fejtette ki a nemzeti nevelésről szóló Cassandra-hangú tanulmányában.

A nemzetek története, állítja középpontba ő is a tételt, a nemzetek létharcának története. Bármilyen szörnyű is ez a humánus gondolkodású ember számára, tudomásul kell venni, s a tudomásul vétel erkölcsi kötelességévé teszi minden nemzetnek, hogy vállalja e harcban a maga védelmét, s betöltse a kiválasztódás folyamatában számára kijelölt szerepet. A magyarságnak tehát úgy kell alakítania nevelési rendszerét, hogy a tőkés, a tudományos, a civilizációs, a városias fejlődés ne veszélyeztesse ama vonásait, amelyek révén vezetője, államba szervezője lehet az itt élő népeknek. Az elidegenült arisztokráciával szemben a magyarnak megmaradt középbirtokosság meg az alföldi s az erdélyi mezővárosok polgársága, kivált kálvinista cívispolgársága e vonások igazi hordozója.

A „nadrágos proletár”, a hivatali rendbe, az államépítés szolgálatába belé nem illeszkedett értelmiségi viszont a legfőbb veszélyeztetője. Ez utóbbi ugyanis a maga sehova sem tartozásában oly eszméken kap, oly eszmények szolgálatába szegődik, amelyeknek befogadását nem a magyar történeti nemzeti közösség organikus fejlődésének szüksége hozza létre,

hanem e rétegekhez tartozók egyedi lelki elferdülése, szeszélye, nagyzása, erkölcsi felelőtlensége. Nemcsak nem szolgálják, de egyenesen gyengítik a nemzet védelmét a nemzetek lét-harcában.

Az újabb természettudományos-technikai fejlődésnek lehetőleg minden elemét magunkévá kell tenni; a nemzetek létharcában csak így állhatunk meg. De az újabb társadalmi eszmék bebocsátásánál nagyon is résen kell lenni, s a nemzet jellemét és történeti feladatát kell szűrőül felhasználni. Ezért elsősorban az elemi s részben a középfokú oktatást kell szorgalmazni, s csak nagyon körültekintő módon és mértékkel a felső oktatást is. Haonlóképpen meggondolandó, helyes-e a nők magasabb oktatása; legfőbb nemzeti hivatásuktól, az anyaságtól s a családi gyermekneveléstől vonjuk el őket így; s a család összetartásától. Márpedig a nemzet, a társadalom alapsejtje a család. Egyházi és állami, érzelmi és értelmi szövődéseinek izom- és észhálózata tartja össze a nemzeti test organizmusát.

S a többieknél is mindig előbukkan az uralkodó nemzet s vele az uralkodó osztály, akaratlan védelme. Matelkovics a tökéstedő magyar földbirtokot s így az országon belüli elsőbbséget is erősíteni véli a védvám-politika lazításával. György Endre szerint a tőke mobilitása az államalkotó nemzet gazdasági erejét növeli, s a hozzá való hasonlást ösztönzi. S még Adler Ignác is úgy tartja: „Európa nincs oly kedvező helyzetben”, hogy „az egyház és állam közötti viszonyt kizárólag a szabadság elveire alapozza”; „minden államnak megvan a maga praeponderáns egyháza, melyet vagyonától megfosztani éppoly kevésbé szabad, mint vagyonával együtt az állam szorosabb felügyelete alól kibocsátani”. S ha e követelmény utóbbi fele vonatkozik a katolikus egyházra is, még inkább vonatkozik a nemzetiségi mozgalmak egy részét összefogó ortodox és lutheránus egyházakra. A praeponderancia, az előnyben részesítés elve viszont, a tanulmány egésze szerint, a történeti jog jegyében, akarva-akaratlan, ellenük van védelmezve.

S ha a kiegyezéssel nemzeti liberalizmus mélyen ellentmondásos vonásai ütköznek ki a folyóirat társadalomtudományi cikkeiből — még inkább azok irodalmi kritikai közleményeiből. A lapnak mintegy negyedét tették ki ez utóbbiak. Szépirodalmat is adott minden számában: verset, novellát; néha rövid folytatásos regényt is. A szépirodalmi részt főleg Arany baráti köréből állította ki Gyulai, s mivel itt ekkor a próza már soványan termett, sok fordított beszélyt is közölt; elsősorban angol, másodsorban orosz, harmadban francia, német, skandináv és egyéb nyelvű szerzőktől. A kortársak rosszallását ez is kihívta; elégedetlenségüknek e tekintetben azonban csak akkor adtak hangot, amidőn köztük s a lap között a viszony már végképp elmeresült.

Ez pedig a lap kritikai magatartása folyományaként következett be. A kritikai rovatba ugyan a viszonylag szűk körű szerzőgárda szinte minden tagja dolgozott, de Gyulai egyértelműen dominált — kétféleképpen is. A leginkább beható, elvi s közéletre tekintő kritikákat ő maga írta. S ha nem maga írta is, szelleme és keze majd minden irodalombírálaton ott volt. Ha egy kritika nem képviselte elég határozottan azt, amit Gyulai képviselni szükségesnek vélt, nem késett szerkesztői zárójelet vagy még inkább lapalji megjegyzést tenni. Jellemző Gyulai felfogásának uralmára: Péterfyt barátai — Gyulai hívei — beszéltek le tragikum-tanulmánya átadásáról, nem akarván barátjukat sem szerkesztői (lapalji) kioktatásnak, sem visszautasításnak kitenni.

Gyulai neve a kiegyezéssel kor szellemi életében jelképpé lett. Ahányan — annyképpen értelmezték e jelkép jelentését. A két szélső véglet azonban szinte nemzeti legendává vált. A konok, az erőszakos, a maga szűkös dogmáinak mindent, még a saját érzéseit is alárendelő ember példája — az egyik oldalon. Az elvűség, a rendíthetetlen erkölcsiség, a meggyőződésért mindent vállaló közéleti férfi — a másikon. A lélektani-erkölcsi tipizálás azonban elengedhetetlen ugyan Gyulai magatartásának s magatartása jelképpé növéseinek magyarázatában, de közéleti származtatás és értelmezés nélkül elégtelen. S közéleti jelentését neve a *Budapesti Szemle* első öt-hat esztendejében s hat-hét cikke nyomán nyerte el.

Az egyik kulscikk ezek között Jókai publicisztikájáról írt hosszú bírálata. S hogy éppen

ez: egy publicisztikáról szóló cikk — önmagában is jellemző. Esztétikai elveihez ugyanis a kiegyezés után már valamit is alig tett; esztétikai elveinek alkalmazása viszont egyre inkább átváltott a kiegyezést védő közírás szerepkörébe. A kiegyezést védeni, persze, önmagában sem nem érdem, sem nem bűn. Milyen fölfogását, mi ellen s hogyan — ezek a kérdések minősítik e védelmet.

Gyulai hangneme ingerült, méltatlankodó és visszautasító. S ez a hármas ötvözet szinte minden e szakaszban írt bírálatára jellemző, s voltaképp jellemző elkövetkező harminc esztendőjére is. Ennek a hármas hangnemnek kiváltója, kétségkívül, a csalódás.

Gyulai egy ábrándhit csalódottja és tehetetlen foglya. Tehetetlen, mert csalódottságának végokát, ábrándhitének ábrándhit voltát fel és el nem ismerő foglya.

De sem az ábrándhit, sem a következeseképp fellépő csalódottság, sem pedig a benne való fogság béklyózó érzete nem volt az ő egyedi tulajdona, nem volt az ő egyedi állapota. Az a magas intellektusú s szilárd erkölcsiségű csoport és nemzedék, amely a kiegyezés eszméjét létrehozta, s a vele útjára induló szakasz fejlődéstávlatait maga elé képzelte, osztozott bennük. Magatartás-válaszuk a csalódásra azonban egyéniségük, társadalmi és művelődési meghatározottságuk szerint erősen különbözött. Arany, akadémiai ügyintézésbe temetkezve, hallgatott, Csengery, hat ember munkáját végezve, összeszorított foggal igyekezett korrigálni a korrigálhatatlant, Deák, visszahúzódva, rosszkedvű rezignáltsággal zsémbeskedett, Eötvös, a parlamenti üléseken, a sirásig fölcukló kétségbeeséssel próbálta keresztülkilyörögni javaslatait az értelmetlen közjogi obstrukcióval szemben.

Elemezni, ki mennyire ismerte föl és el, hol csúszott hiba a számításaikba, megvizsgálni, ki mennyire próbálta az elképzelt távlatot újragondolni, s mennyire jutott tevőlegesen is a revideálásban, ezúttal nem feladatunk. Egy bizonyos: Gyulaiban, akiben ekkorra érett határozottá a helyzet néhány szimptómájának átérzése, mérhetetlen elképedést, elégedetlenséget és ingerültséget váltott ki ez az átérzés. A hibát ő egyértelműen a maga táborán kívül, főleg pedig a kiegyezés tartalmán, távlatán és szerkezetén kívül, a közéletnek, a politizáló társadalomnak az ő csoportjától különböző erőiben látta, és azokban a fejleményekben, amelyek ezek az erők 1861 óta, szerinte, létre segítettek. Az ingerült indulat képességet kölcsönözött tollának, hogy ezeknek az erőknek és ezeknek a fejleményeknek a maga szemszögéből elsőrangú karakterisztikáját adja. Meglepő, hogy sem a Gyulai-, sem a Jókai-, sem a kiegyezés kérdését boncoló irodalom nem aknáztta ki. Pedig Gyulai igen világosan mondja ki, egy párt, egy réteg, egy helyzet, egy folyamat reprezentálóját kívánja fölmutatni hőseiben. Annyira, hogy néha csak az alany és állítmány személyét kell megváltoztatni: mondatainak ítéleti része mind Jókaira, mind a Tisza-pártra, mind pedig a középirtokosságra vonatkozik. Fölismerte, egy réteg s e réteg szellemiségének kifejezője talált Jókaiiban tökéletesen egymásra.

Bírálata középpontjában egy erkölcsi-lélektani párhuzam s annak vélt következménye áll. Amint a Tisza-pártot semmiféle eszme vagy eszmény nem vezérli, csupán a hatalom megszerzésének és megtartásának mindenáron való akarása — ugyanúgy Jókait sem más, mint népszerűségének fönntartása és kiterjesztése. Ezáltal együttesen rontják meg a szaporodó s a felnövő olvasóközönséget, illetőleg a közélet jövőendő erőit. S megrontják ellenfeleiket is. Magát a Deák-pártot is. A lényegre koncentrált, a távlatokra figyelő, a tényekre irányult gondolkodás helyett pillanatra korlátozott, üres taktikázásra szorítják őket.

Aki végigtekint Gyulai 61-től 76-ig keletkezett cikkeit, jól érzékelheti, mint növekedett bennük egyre, már-már a torzsáig, a napilapokkal szemben az a kihívó ellenérzés, amely ebben a cikkben érte el egyik leszámoló kiteljesülését. A lapoknak lényegében ugyanazt vetette szemére, mint Jókainak s mint a Tisza-pártnak. A 48-as pártot lenézte; gondolattalannak és történeti belátás nélkülinek vélte; de egy bizonyos erkölcsi megbecsülést nem tagadott meg híveitől, elveikhez, nézeteikhez való ragaszkodásuk következtében. A Tisza-pártot azonban nemcsak lenézte, de meg is vetette, sőt gyűlölte, mert nemcsak gondolattalannak s történeti belátás nélkülinek vélte, hanem cinikusan elvtelennek s brutálisan önzőnek is.

Gyulai nem volt jelentős eszmeteremtő gondolkodó. De az eszmeteremtő egyéniségek fölismerése s tisztelete kiváló erénye volt. Tanítvány és erkölcsi jellem. Az eszmeteremtő egyéniségek közül így mindenekelőtt azokat tisztelte és követte, akik eszméik jegyében éltek és cselekedtek, a legapróbb napi tetteikben is. „Jókai 1861—75-ki politikai pályájára nézve” viszont cikkeiből, szerinte, „még azt is alig vehetni ki, . . . hogy a szerző ez időszakban minő pártállást foglalt el. Közönyös eszmélkedések vagy jámbor elmefuttatások”. S „ha egy-egy eszmét érintett, amely bővebb kifejtést igényelt, átsiklott rajta”, „adomázott”, „lelkésített”, „jövendőlt”, „intett”, „átkozódott”. A reflektálatlan érzésvilág, az ellenőrizetlen szólamismétlés, a hamis pátozzsal fedett naiv önzés embere.

S pártja még nála is rosszabb. „E pártnak kevés eszméje és hite volt; politikája a fődologra nézve inkább érzelmeken és személyes érdekeken alapult, mint komolyan átgondolt terven . . . Ide csatlakozott minden bús magyar, aki csak a tizenkétéves szenvedés haragját tartotta igaz hazafiságnak; aki az emigráció hatása alatt a külföldbe vetette reményét; aki a törvények betűiből indult ki, s a jogi absztrakciók finomságait többre becsülte az élő érdekelnél; aki a Deák-párton, mely magában foglalta Magyarország majd minden kitűnő tehetségét, nem remélt feltűnőbb szerepet; akit a pártvezérekhez rokonság, barátság vagy megyei pajtáskodás kötelékei csatoltak; aki hiúságánál vagy egyéb oknál fogva idesorodva, becsületbeli kötelességének tartotta ott maradni, ameddig lehet. Hajlott a kiegyezkedés felé, de folyvást habozva, új meg új tervekkel állott elő; mégpedig olyanokkal, melyek nem kímélték ugyan Ausztriát, de Magyarországot, sőt, az alkotmányosság érdekeit sem elégitették ki. Nem akarta a forradalmat, de kacérkodott vele; hízelgett a nemzetiségeknek, de éppoly kevésbé volt hajlandó szövetkezni velük, mint Ausztriával. A parlamenti kormányzás barátjának vallotta magát, de megyei politikájával akarva nem akarva mintegy ellene dolgozott. A kiegyezkedés megtörténte után, annak megdöntését írta zászlájára; fennen hirdette, hogy mi nem kell a kiegyezkedés pontjaiból, de hogy mit tenne helyébe, arról hallgatott, mert régiebb terveiben maga sem látszott hinni. E negatív irányba új meg új programot adott ki, s könnyelműen felidézett egy végzetes harcot, mely őt éppen úgy megrontotta, mint a Deák-pártot. Valóban, a magyar közélet sajátságos képet nyújt. A Deák-párt egész erejéből védi a kiegyezkedést, amely hevesebb veszélyben forgott, mint hitte, de más irányban elmulasztja megvédeni úgy az országot, mint a saját érdekeit; a balközép egész dühvel ostromolja a kiegyezkedést, benső hit nélkül saját eszméibe, s inkább a személyes hiúság, mint a hazafiság ösztönzései között . . .”

Mindezt a fúzió után, a fúzió mérlegelésével írta Gyulai.

Nem voltak illúziói Tisza és táborára iránt: „Tisza politikájában reá ismert a régi táblabíró politikára” — így dicsérte s okolta meg Pálffy Albert átállását a Deák-párthoz. A fúziót Tisza részéről „személyes vágyainak”, hataloméhségének következményeként magyarázta. Tárgyilag azonban történelmi szükségszerűségnek fogta föl, ahol Tisza csak eszköz; „a kiegyezkedés”, „az újabb magyar közélet egyetlen államférfiúi nagy eszméje” győzelmének, amely, reménye szerint, a jövőendő távlatában, maga alá gyűri; a Deák—Eötvös—Csengery-csoport eszményei és erkölcsisége alá gyűri Tisza táborának szellemiségét. Elképedt e tábor cinikus ostobaságán, vagy mint mondani szerette: „léhaságán”; keserűség töltötte el a maga csoportjának közmentálitásbeli elszigeteltségen, csalódás, hogy az új értelmiség többsége, mint vélte: a lapok hatására, Tiszáék szellemiségéhez hasonult. A kiegyezés ama (szükségszerű) szociális alaptévedését azonban, amely e hasonulás, illetőleg ez elszigeteltség szülőke volt, nem bírta, nem merte vagy nem akarta belátni. A középbirtokosság átféjlődését egy magyar hegemoniájú polgári liberális állam vezetésére, az ország érintetlen határain belül, a történelem távlatában nemcsak lehetségesnek, nélkülözhetetlennek; de bizonyosnak is vélte, amelyet azonban kellő történelmi bizalommal s nem engedő erkölcsi-személyes tartalékkal ki kell várni.

S ezzel adva volt a következő évtizedekre az ő gaetai fogsága. S adva hangneme és magatartása is: hatalmon belüli defenzíója meg fanyar fölénye, fölényeskedése is. S adva az a tö-

rekvése is, hogy az irányító, a döntésre jogosító helyeket magának s baráti körének tartsa fenn a művelődésben; mert legalább annyira ered ez a törekvés ebből a kivárá defenzióból, mint a hatalom birtoklásának vágyából.

Am e defenzív magatartás csoport- és ideológiai jellegének fölismerése csak Gyulai egyéniségének számbavételével nyeri el teljes értelmét, magyarázza jövőendő szerepét. Erkölcsi jellem és tanítvány — mondtuk. Amit megtanult mestereitől, ragaszkodni ahhoz erkölcsi kötelességének tudta. Politikában is, irodalomban is. S erkölcsi kötelességének, tanítványi feladatának tudta a már elért színvonalhoz, műgondbeli fegyelemhez, mesterségbeli készséghez való ragaszkodást is. Szemlélete, gondolkodása evolucionalista, de csak az a dialektika volt meg szemléletében, ami megvolt mestereiében is. Azaz a maga szemléletében, a maga ítélkezésében átvett fogás, holt ideg, előre mozdításra képtelen izom maradt.

A maga kritikai ítélkezése nélkülözötte a saját maga által megértett, kimunkált és alkalmazott dialektikát. Mintákhoz mért és nem történeti szükséghez. Nagyon jól példázta ezt az a különbség, ahogy ő s ahogy Arany László érvelt Szarvas Gábor szíriási tevékenysége ellen. Gyulai főérve az volt: az irodalom klasszikusainak művei csonkulnának, tekintélyük romlának a hibásan alkotott szók kivetésével; Arany László viszont a nyelvújítás utáni nemzedékek szükségletére, a nyelvfejlődés szükséglet-diktálta dialektikájára, a nyelvtörvények, a szóalkotásmódok analógiás történeti bővülésére hivatkozott.

Gyulainak teljesen igaza volt a Szemle első évfolyamában közöltet ama három híres összefoglaló tanulmányában, amelyben a 61—67 utáni lírát, epikát és drámát tekintvén át, megállapította, hogy ezek nivója a Petőfi—Arany-korszakhoz, az Eötvös—Kemény-érához s még Szigligeti legjobb szakaszaihoz képest is esett. A színvonal követelménye azonban e tanulmányaiban látnivalóan került szembe az időszerűség követelményeivel. Nem szabad megtévesztenie bennünket annak, hogy *elvben* maga is sürgette, kivált a regényről szóló dolgozatában, az új, a bonyolultabb társadalmi viszonyok, sőt, új osztályviszonyok ábrázolását. Az a viszonyítási alap, az az érték-vonatkoztatási központ ugyanis, amelyet a megbírált fiatal regényíróktól számon kért, lényegében azonos volt azzal, amit Eötvös, Kemény, Dickens, Thackeray regényeiben viszonyítási alapnak, vonatkoztatási központnak velt. Az „egészséges”, „a természetes”, „az értelmes”, „a józan” emberi élet normái ezek. Toldy István Anatole-ját éppúgy ezen az alapon ítélte el, mint Beöthy elbeszéléseit; szerinte, nem tartják magukat ezekhez a normákhoz. Márpedig egészséges, normális, ép lélekrajz nélkül éppúgy nem lehet értelmes, hiteles, hihető cselekményt alkotni, mint ahogy nem lehet esztétikai tekintetben megálló jellemeket és sorsokat sem formálni. A normális szellemű, az egészséges lelkű ember tulajdonságait, Gyulai felfogását kielégítően — a legkülönbözőbb írásait számbavéve s a dolgokat végsőkéig leegyszerűsítve — így lehetne összefoglalni: az az ember ez, aki ön- és fajfőntartási kötelességének úgy tesz eleget, hogy képességeit a legteljesebben kibontakoztatja, mégpedig oly tevékenységben bontakoztatja ki, amellyel a leghasznosabban illeszkedik belé a történelem által lassú evolúcióval kialakított legmagasabb rendű fejlődési egységbe, a nemzeti társadalom, a nemzeti állam szervesen folyton tovább épülő, a nemzeti jellemre alapozó hierarchiájába.

S a líra terén még inkább megmutatkozott, miképp szorította a nemesi-nemzeti liberalizmus örök érvényűnek tekintett emberképe s erkölcsiség-fölfogása a formális logika fonalán haladó Gyulait egy elmúlt irány utóvédharcába, egy magas mesterségbeli követelményekkel fölfegyverzett epigonizmus állóháborújába. Zilahy Károly, Endrődi Sándor vagy éppen Benedek Aladár kétségtelenül nem voltak különösebb tehetségek, s még kevésbé a műgond aggályos megtestesítői. Gyulai azonban nemcsak hogy nem vette észre emberképük, erkölcsi s érzelmi világuk új elemeinek realitását, hanem egyenesen esztelenségnek tartotta őket, és belőlük származtatta mesterségbeli gyengeségüket is. Különösen az egyén és történelem, az egyén és közösség, az egyén és világrend viszonylatában velt súlyos elferdüléseket látni náluk. Az új költők hite megrendült a Gondviselésben, az Isteni Igazságosságban, a nemzeti fejlődés-

értékeiben, s mindezért nemcsak hogy nem magukban keresik a hibát, hanem egyenesen a társadalmat, sőt, az egyetemes világrendet teszik felelőssé. Így eszményítő, eszmény nevében ítélő és eszményt állító alkotásmódról éppúgy nem lehet náluk szó, mint harmonikus világképelmény átsugárzásáról sem. Amidőn Benedek Aladár keserű gunyorossággal elégedetlenkedett verseiben az emberi lélek akkori s addigi formáival és magyarázatával, s ez fölötté megnyerte Endrődi Sándor tetszését, Gyulai majdhogynem hibbantnak bélyegezte magatartásukat, s az egyéniség jogainak túlhangsúlyozásából származtatta azt éppúgy, mint Vajda lázadását is sorsa ellen.

Felfogásának beszűkülését azonban nem is a fiatalokkal s nem is a Vajdával szemben elfoglalt elutasító álláspontjával lehet igazán mérni; Vajda s az ifjú nemzedék politikai nézetei, egyénisége s műgondhiánya egyaránt taszították. Az igazán bizonyító az, milyen kevésbé értette meg a lírikus Aranyt. Csodálatosan kimunkált Arany-émlékbeszédében egyre csak a nemzeti típusokat állító epikus költőt s a nemzeti eszménynek állítható etikus embert magasztalta. A világnézeti kétség, az egyedi megrendültség meredélyeit járó, az egyén és történelem viszonylatával küszködő meditálót alig vette benne észre, alig vette benne számba. S nyilván nemcsak nyakassága, hanem a történelem és közösség, a közösség és egyén, az egyén és történelem viszonyának e régies, nemzeti öliberális felfogása akadályozta meg abban, hogy érzékelje Jókai Aranyemberének, s néhány kései írásának élményi s esztétikai időszerűségét, s méltánylóan szóljon róluk.

Gyulai, ösztönösen vagy tudatosan, számtalan elemét tette magáévá ama pszichológiai eredményeknek, amelyeket, a romantika és realizmus irodalmi irányzatával együtt, a pozitivizmus hozott. A pozitivizmus filozófiai és esztétikai felfogását azonban elutasította. Különösen akkor, midőn az 1849, de kivált 1871 után Európa-szerte, főleg azonban Közép-Európában szükségszerűen kapcsolódott össze a schopenhaueri pesszimista világbírálat és létkritika evolúcióellenes tanaival, jelszavaival, amidőn, más-más oldalról ugyan, de együttesen került előtérbe a két irány relativáló hajlama és szubjektivista nézőpontja. De az 50-es évek hazai s európai esztétikája ama válfajának jegyében utasította el, amelynek középpontjában a Gondviselés szabta Világrend összhangos és szerves fejlődésének a nemzeti történelemben testet öltő tétele állt. Mint ahogy a politikában, a közéletben a már kijelölt *helyestől* való önkényes eltérést látta a Tisza-féle közéleti magatartásban, ugyanúgy a már kipróbált *helyestől* való eltérés következményét vélte látni a létrejött művek színvonalának esésében is. Ennek alapján hozta 67 utáni kritikai tevékenységében gyakran a legkülönbözőbb szemléletű írókat és műveket egy síkra; a 70-es években pl. Beöthy Zsoltot, Toldy Istvánt és Tolnai Lajost.

S amint a politikában csalódásának, elszigeteltségének érzete ellenére mégiscsak hitte „az újabb magyar közélet egyetlen államférfiúi nagy eszméjének”, „a kiegyezkedésnek” győzelmét, ugyanúgy hitte, a filozófikus eszmélkedés síkján, hogy a már kijelölt s a már kipróbált helyes, a Világrend érvényének jegyében, győzni fog az alkalmi, az időleges, az önkényes eltéréseken. Ezért vállalta minden gúny és támadás ellenére a hatalmon belüli fogság állapotát, s ezért vált kritikájának hangneme a kiegyezés után nemcsak ingerültté, fölényeskedővé, de gyakran kioktatóvá és moralizálóvá is.

Hitébe annál inkább belémerevedhetett, mert a nagy színvonalkülönbség, amely a 67 előtti s a 67 utáni korszakot elválasztotta, csakugyan összefüggött a Tisza-tábor szellemiségének, a dzsentri-szellemiségnek eluralkodásával. S néha s a főlírában valóban úgy, ahogy ő fogta föl: a helyes kezdeményezés helytelen útra tévedt. A *Nyelvőrt* például Csengery, Arany és Gyulai körében hívták életre. Megindulása után néhány esztendővel azonban a történetietlen pozitivistá természettudományos felfogás s a nacionalista provincializmus összefonódása lett belőle, ami nyelvtisztító részét illeti. S mint elsőrangú drámabíráló, aki tökéletesen tisztában volt a színház nagy közönségnevelő hatásával, érdekléssel figyelte Rákosi Jenő üdvös kezdeményezését is, hogy jól mulattató, tiszta nyelvű darabokkal tanítsa ép beszédre, mélyebb népies

honismeretre a roppantul vegyes etnikumú és ajkú pesti közönséget. Annál jobban elkedvetlenedett, amidőn szinte kizárólag olcsó idillt, vásári bohóckodást és sallangos beszédmodort látott az új színpadon; a városi kispolgár és a dzsentri faluba helyezett talmi tizedroman-tikáját.

Elszigeteltségét, népszerűtlenségét, pózzá lett dacformáját az olyan intézményekkel, áramlatokkal jelenségekkel való harcias szembenállása, melyek a dzsentri s a hozzá alkalmazkodó kispolgárság szellemi-lelki magatartását fejezték ki, még erősebben fölfokozta a 80-as évek konszolidálódása. Élete alkonyán, a századelőn viszont, amidőn valójában már élő ereklYE volt inkább, mint igazi közéleti-szellemi tényező, az Eötvös—Szalay-féle liberalizmusra szívesen hivatkozó polgári erők szemében éppen ez a szembenállás, ez a defenzió tette rokonszenvenné, kedves iróniával kezelt archaikus erkölcsi példává.

Mindent összevéve: Gyulainak s *Budapesti Szemléjének* kritikai alaptévedése alighanem abban állt, hogy a kiegyezéskor első évtizedeinek alacsony irodalmi színvonalát *úgy* származtatta a Tisza-féle dzsentri szellemiségből, hogy az a közönség ízlésének rontásával, amely elsődlegesen, szerinte, a sajtón át megy végbe, nem engedi érvényre jutni a régi irány töretlen folytatását. S *nem úgy*, hogy ez a szellemiség nem engedi meg egy valóban korszerű új irány létrejöttét és fölemelkedését. A dzsentri szellemmel szemben álló új erőknek így nemcsak segítséget nem nyújtott, hogy a népnemzetihez hasonló színvonalra emelkedjenek, de egyenesen gátolta őket ebben (Tolnai, Reviczky, Komjáthy, Palágyiak stb.). A 80-as évek roppant gondolati sivárságában menedéket kereső fiatal kritikai tehetségeket (Riedl, Haraszti, Péterfy) pedig elvágta, sőt, a gyenge színvonal vázolt magyarázatával közömbössé tette vagy éppen szembeállította a jelentkező friss szépirodalmi kísérletekkel. Biztos volt a Tisza-korszak szellemiségének *tüneti* s *átmeneti* jellegében, de biztos az 50-es évek mérsékelt liberalizmusának s véle a népnemzeti elvnek új áttörésében is.

A Tiszák világába tartozók, érthető módon, hol merészebb, hol szelídebb csipkelődésen túl, ellene soha semmit nem tettek. Örültek neki, hogy táborukon belül van defenzív fogásban. Mert bármennyire fordítva képzelte is el ő a Deák- és Tisza-típus hasonulását, „végső soron”, mint a nagy idők egyik végtanúja, mégiscsak azt igazolta, hogy Tiszáék az 50-es évek liberálisainak természet és jog szerinti utódai. Ezt tanúsítja az is, hogy Tiszát nagy államférfiúnak utóbb sem tekintette ugyan soha, de később volt jó szava szerepére is, képességeire is.

Lapját 1875—78 előtt várakozás előzte meg, érdeklődés fogadta, s bizonyos elismerés övezte. Az érdeklődés vagy legalább az elismerés a tudományos részt illetően meg is maradt egészen a századvégig. Az irodalmi s az irodalomkritikait azonban előbb keserűség, azután fölháborodás, majd gúny, később kicsinylés, végül teljes közöny övezte. A híres bon mot most vált általánossá: a nyilvánosság kizárásával szerkeszti és olvassa Gyulai Pál.

Gyulai hitt a történelem logikájában. S az valóban követte is a maga útját.

Csak hogy nem esett egybe Gyulaiéval.

Meglepőnek látszhat az a gyors felismerés, amellyel a magyar értelmiségi polgárság megtalálta e logika által kijelölt helyét és szerepét. Valójában azonban sem meglepő, sem különösebben gyors nem volt ez a fölismerés és ez a szembehelyezkedés. Ezek a rétegek már 1867-től, sőt, 1859—61-től érzékelték az események menetének, az erőviszonyok hatalmának logikáját. Annál is inkább, mert ez a fölismerés nem csupán helyi, mert ez a befelé helyezkedés nem pusztán lokális jelenség volt. Hanem közép-európai, Rajnán inneni válfaj; sőt, bizonyos kitágítással, általános európai jelenség. Főleg ami a „humán” s ezen belül a beamter értelmiséget illeti.

Dramai helyzetekre az irodalomtudományban ritkán kerül sor. Az 1871-es év az európai irodalomfelfogás egyik ilyen ritka dátuma lett; ekkor és itt ugyan még csak afféle kamardráma, amelynek sorsfordulós jellege csak a századvégen bontakozott ki igazán.

DÉFENSIVE DANS LA PRISON DU POUVOIR

L'étude présente le pendant hongrois des grandes revues et reviews libérales européennes, la Revue de Budapest. Elle esquisse l'attitude idéologique de la revue et analyse ses buts qu'elle voulait atteindre par ses articles dans le domaine des sciences sociales et naturelles. Elle constate que son idéal était une évolution libérale hongroise qui évite les côtés noirs de l'évolution urbaine et industrielle de l'Europe Occidentale, et crée une urbanisation et une industrialisation lente et harmonique, avec un moral chrétien laïcisé, basé sur une conception du monde déiste. L'étude soumet à une analyse spéciale détaillée les vues littéraires de la revue et elle constate que son rédacteur s'est arrêté et s'est embourbé à une phase de la classicisation du romantisme qui caractérisait l'Europe bourgeoise des années 1850 et 1860. Il vivait et rédigeait dans la croyance erronée que la tendance de ces décennies et le moral de la grande génération qui a conquis l'indépendance peuvent être maintenus inchangés; c'est pourquoi, au lieu d'une dialectique, c'est une normativité prescrivante qui caractérisait son attitude de critique.